

למקורותיה של באסלאם

פניה השונים של הנהייה אל האסלאם

הניסיון להבין את האסלאם הפונדמנטליסטי דרך היבטים חברתיים-כלכליים כובש זה מכבר מקום נכבד בחקר התופעה. חלק ניכר מהמחקר ב־20 השנים האחרונות הוקדש ללימוד הרכבן החברתי של תנועות אסלאמיות, ולהשפעתן של המצוקות היומיומיות על התפתחותן של תנועות ושל ארגונים אלה. לא בכדי העדיפו חוקרים ומשקיפים לבחון את התופעה באמצעות ניתוח של סוגיות אלה, שבו מוכח קיומו של מתאם בין התגברות גילוייו של הפונדמנטליזם לבין מצוקות אלה. אלא שלא הרבה נעשה כדי לרדת לשורשיו של מתאם זה כדי להבחין במורכבותם. מחקר מעמיק יראה שלמצוקה הכלכלית זיקה עקיפה בלבד לתופעת הפונדמנטליזם; שיש להבחין היטב בין תמיכה בפונדמנטליסטים לבין "המרה" לפונדמנטליזם; שקיים הבדל בין המוטיבציות של אלה שכבר המירו את "דתם" החילונית והפכו לנאמני האסלאם, לבין המוטיבציות של אלה החוברים אליהם לעיתים, וכי המוטיבציה של המומרים כבר נובעת ממקורות שונים לגמרי.

הפועל חסר ההשכלה המקצועית, המועסק בעבודות שחורות ומתגורר באחד מרובעי המצוקה הצפופים בעיר הגדולה, עשוי למצוא לצידו את איש אל-ג'מאעה אל-אסלאמיה, באותה הפגנה סוערת, ולקרוא יחד איתו אותן ססמאות נגד צעדי האחרונים של המשטר בתחום הכלכלי. הפועל מבטא בהפגנה את ייאושו על רקע האמרת יוקר המחיה. איש הג'מאעה המונע בדחפיה של השקפת עולם מיוחדת, פועל לליבוי היצרים וליצירת דינמיקה שתהפוך את ההפגנה ל"אסלאמית", תתרום לערעורה של היציבות הפנימית ואולי אף תביא בסופו של דבר לערעור יסודותיה של ההוויה הקיימת, ולשינויה. אותו פועל יכול למצוא לצידו סטודנט למשפטים או להנדסה על רחבת המסגד השכונתי בצהרי יום שישי, ושניהם יגיבו בריגוש לדרשתו המתלהמת של המטיף המקומי, אדם כריזמטי

זעזוע ושאט נפש פוקדים כל פעם מחדש את בן תרבות המערב, החילוני הלא מוסלמי, כאשר מפוצץ עצמו שליח ארגון אסלאמי פלסטיני בקרב אזרחים תמימים בלב ירושלים, או נוכח השנאה התהומית המוקרנת אליו ישירות מהפגנות ההמונים בלב טהראן. מעבר לאיום ולאלומות, המאפיינים ארועים כגון אלה, נחשפים בעטיים שוב ושוב הפערים בין שתי התרבויות, בין שתי השקפות העולם, בין שני טיפוסים של אתוס חיים. את המאבק הצבאי והפוליטי, שמנהל האסלאם הפונדמנטליסטי ב"אויביו"; את מגוון העשייה למען ההגות הרעיונית והאינדוקטרינציה בקרב המונים, ועד למוכנות ללכת בעיניים פקוחות אל מוות ידוע מראש, אופפים אקלים מנטאלי והלך רוח מיוחדים, המשקפים דחפים חזקים במיוחד – לעיתים חזקים אף מהאינסטינקטים הבסיסיים ביותר של הפונדמנטליסט כאדם. בגבולותיה של היריעה המתאפשרת לנו כאן נעמוד על מקורותיו ועל דרך יצירתו של אקלים זה.

המוטיבציה

הפונדמנטליסטי

ס"ל ד"ר אוריה פורמן *

* מזרחן

החזרה בתשובה, הלימוד וההגות באידיאולוגיה המוצעת לו והפעילות בשורות התנועה, עשויות להיראות לו מושכות, ובעיקר – כדרך המתקבלת ביותר על הדעת ללכת בה על רקע מצבו האישי.

הפועל הכורע בתפילה לא הרחק מהסטודנט רואה ומבין את הדברים בצורה אחרת. הוא מגיע למסגד קודם כול משום שביסודו הוא מסלם מאמין המחוייב לקיום המצוות. בדרשה הוא מוצא עניין, משום שהיא מדוברת אליו בשפתו, עוסקת במצוקותיו וחושפת בפניו בבהירות שוב ושוב את הסיבות ואת האחראים למצבו העגום. אלה האחרונים מוצגים בפניו כבני תמותה חלשים, מושחתים ומנצלים. ספק אם יש ביכולתו להפנים את המסרים התרבותיים-אידיאולוגיים המוצפנים בדברי הדרשנים, משום שמעולם לא נקרתה בפניו ההזדמנות לפתח את הכישורים האינטלקטואליים המתאימים לכך. יתר על כן, מבחינתו של הפועל יש משהו מפחיד בפוריטניות הפונדמנטליסטית הקשוחה עד כדי אלימות, באי-הסובלנות ובהטלת דופי בתרבות האסלאם העממית שלו, הנגועה בהשפעות ובמנהגים זרים (עד כדי כפירה בראייתם של נאמני הדת), והיא נטולת אידיאולוגיות, חרדות קיום, או אווירת אפוקליפסה.

הפועל וחבריו בני שכבות המצוקה נמצאים כאן על רחבת המסגד ומטריחים עצמם להאזין לדרשה הנלהבת משום תחושות הניכור כלפי הממסד ומשום שהם מבינים באופן כללי, כי מוצגת בפניהם חלופה המעוגנת היטב בשורשים ובמסורת שלהם, ואשר גם מוכיחה את עצמה בשירותים שהיא מגישה להם באזורי מחייתם. על פי רוב אין הם מסוגלים להפנים את המשנה הפונדמנטליסטית, אלא שהתחושות העמוקות של קיפוח, של זעם ושל ניכור האצורות בקרבם, הופכים אותם כחומר ביד היוצר בעבור הפעילים נאמני האסלאם. מבלי שיקבלו עליהם בהכרח את עולה של תורתם עשויים בני שכבות המצוקה להיענות לקריאתם של הפעילים ולצאת באלמות מול כל "אויב" שאותו יסמנו להם כאחראי למצבם: המשטר או ה"כופרים" המסייעים לו מבחוץ. באותה מידה, אם

שאש יוקדת בו, ובשפה מוכרת וקולחת הוא מותח קו ברור ומובן למאזיניו, בין עברם המפואר, מצוקותיהם בהווה והעתיד המפואר לא פחות הנכון להם, אם רק ישיבו לעצמם את אמונתם וילכו "בדרך הנכונה". הן הפועל והן הסטודנט הטריחו את עצמם אל האירוע ממניעים שונים, הבנתם את הנאמר על-ידי הדרשן שונה, והשפעת הדרשה עליהם עשויה ליצור אצלם מוטיבציות שונות, גם אם יפעלו יחד בעתיד לשינוי המצב הקיים.

הסטודנט מייצג את שכבות הביניים הנמוכות, עליהן נמנים אנשים שהם בעלי כישורים להמיר עצמם ממעמד של "מוסלמים" בני הדת למעמד של "נאמני הדת", מצד אחד, והם נושאים תיסכולים חברתיים-פוליטיים ואידיאולוגיים עמוקים דיים כדי לעודד המרה כזו, מצד שני. הסטודנט, צעיר, משכיל ובעל מודעות פוליטית, שאינו נאבק בהכרח על לחם יומו, מודע כבר לחוסר הסיכוי שלו לממש את עצמו ולספק את יצריו: למצוא עבודה ההולמת את הכשרתו, להתחתן בגיל המקובל, להקים משפחה מכובדת, למצוא לעצמו מוקד לאוריינטאציה אידיאולוגית, לפעול פוליטית נגד צורות שונות של משטרים, אשר כולם נוסו ונכשלו, ולהתקדם בסולם החברתי וברמת החיים. הסטודנט כבר מבין, שהוא נדון לחיים בצל תסכול עמוק, חוסר תקווה וניוון. החלופה האסלאמית מציעה לו חממה חברתית (לאחר שעקר מכפרו והוא מתמודד עם בדידותו ועם קשיי הלימודים והשהייה במחיצתן של הסטודנטיות הצעירות בעיר הגדולה), דרך הימלטות מההווה היומיומית המעיקה ואפיק למאבק למען מה שמוצג לפניו כפתרון רדיקלי למצוקותיו: צדק חברתי ממש, קריטריונים שונים לחלוטין לריבוד מעמדי (על-פי מידת הידע וההעמקה באסלאם, האמונה והמוסר האישי, ולא על פי היכולת החומרית או ההשכלה החילונית), משטר מדיני לגיטימי, מוסריות גבוהה, מוקד נצחי על-אנושי להאמין בו ולהתלכד סביבו, ובסופו של דבר – סיכוי אמיתי לחידוש הסדר הנכון בעולם, שבו שולט האסלאם. כל זה מעוגן בתרבות ובמסורת מוכרות ובמיתוס יסוד שעל ברכיו גדל והתחנך.

מתוכם אנשים לביצוע פיגועי טרור או להניעם להשתתפות במהומות על רקע משבר כלשהו.

כדי לטפח דור חדש לעתיד ולהרחיב את שורות הדור הנוכחי של נאמני האסלאם, עלידי המרת בוגרים ל"דת" הפונדמנטליסטית, מתמקדת הדעוה בקהלי היעד המתאימים. באמצעות מוסדות חינוך ותרבות משלה היא פועלת לסוציאליזציה של הילדים ושל הנוער. מול הדור הצעיר והמתוסכל של בני שכבות הביניים פועלת הדעוה ברמה הגבוהה ביותר שהיא מסוגלת לה: המסר עובר אליהם דרך כתבי הגות, חוגי לימוד, כינוסי "התעוררות", חינוך אסלאמי גבוה ושלל פעילויות תרבותיות. באמצעות כלים אלה מעוררת אצלם הדעוה מסורת רדומה ו"שגרתית" ומדרבנת אותם לתקנה ולהפיח בה רוח חיים. הדעוה מפגישה אותם מחדש עם ההסטוריה האסלאמית ו"העבר המפואר", עם שפת הקודש, עם פרשנות חדשה למקורות הישנים ועם ראייה "אחרת" של האקטואליה: הסכנות האורבות לעולם האסלאם, ה"אויבים", ה"מזימה". כל אלה יוצרים את הפתיחות הנדרשת כדי להכניס חיות וחיוניות גם בטקסי הפולחן שהתנוונו, התאבנו והפכו מובנים מאליהם בעבור צעירים אלה, אף שהם התחנכו עליהם משחר ילדותם.

מכאן ואילך הולכות ונוצרות אווירה חדשה ותודעה חדשה אצל אלה שנמשכים, מתמידים ונכנסים אל המסדרון של החזרה בתשובה. האסלאם, המתווה דרך ומסגרת לכל תחומי החיים שלל מצוות וקוסמולוגיה יחודית משלו, יוצר מן החוזר בתשובה אדם אחר. השקפת עולמו משתנה ואורחות חייו משתנים מן הקצה אל הקצה, וכך גם המוטיבציות והדחפים הבסיסיים המניעים אותו. מעתה גם מזדמנות לו חוויות פורמטיביות חדשות ומשמעותיות, המאמתות וכך גם מזינות ומשלימות את השקפת עולמו החדשה. מעתה הוא מתחיל לחוש את נחת זרועו של המשטר וצופה בגודל המשבר שבו נתון האסלאם מדרגת השפל שבה הוא מצוי: "מזימות" הכופרים והמשומדים מתאמתות, "האויבים" קורמים עור וגידים, הפרתם של חוקי היקום נחשפת בעליל.

החוויה הדתית

אחד הגורמים המרכזיים בעיצוב הלכי הרוח והמוטיבציות ב"אני" הפונדמנטליסטי טמון בחוויה הדתית האינטנסיבית. יומו של הפונדמנטליסט גדוש ריטואלים, טקסים ופולחן, המעבירים אותו מספר פעמים ביממה בין קודש לחול – לא פעם עד כדי ניתוק מוחלט מההוויה היומיומית ותוך כניסה למצבי טרנס ולאובדן זמני של הקשר עם הסביבה. בעת שהותו בעולמה של הפרספקטיבה הדתית-אסלאמית נחשפת בפניו "ממשות מוחלטת, עליונה", מעין סדר קוסמי המקיף ומשלים את הממשות היומיומית. בשובו אל עולם החול הוא כמרמתעורר אל מציאות בלתי נסבלת, משום היותה הפוכה מזו שצריכה להתקיים ולהיות תואמת לחלוטין את בניין עולמו השלם, אותו עולם שחווה זה עתה באמצעות הדי השפעתם של סמלים דתיים.

יסתמן להם עתיד טוב יותר, והם יחוו כי חל שיפור בחייהם הפרטיים, הם יסירו בנקל את תמיכתם בפונדמנטליסטים ויעבירו אותה לאלה המיטיבים עימם. זהו הרקע למה שנראה כתמיכה ציבורית – עולה או יורדת – באסלאם הפונדמנטליסטי, המשתנה על פי התפתחויות מדיניות או כלכליות.

הן הפועל והן הסטודנט, פועלים בדחף מצוקותיהם ונותנים בכך ביטוי למחאה מעמדית. הפועל מונע בעיקר מכוח דחפים כלכליים יומיומיים. הסטודנט מונע יותר מכוח דחפים חברתיים-פוליטיים-תרבותיים. מרגע שמישהו מהם – על פי רוב הסטודנט – חוצה את השורות, נענה להטפה, חוזר בתשובה והופך פונדמנטליסט מן השורה, נוספת על מחאתו המעמדית מוטיבציה נוספת, משמעותית לא פחות (אם לא יותר), הנוצרת בכור ההיתוך של הסוציאליזציה הפונדמנטליסטית ושל החוויה הדתית.

תפקידה של הדעוה

האינדוקטרינציה הפונדמנטליסטית (דעוה) רגישה לעובדה, כי בפניה ניצב קהל יעד מורכב. יכולתה להתמודד עם אילוצים שונים הנכפים עליה, באה לידי ביטוי גם בהיבט זה, והיא מגורמי היסוד לחיוניות ולכושר ההישרדות של הפונדמנטליזם. בפנותה אל בני שכבות המצוקה מתמקדת הדעוה במאמץ להוכיח הלכה למעשה, כי "האסלאם הוא הפתרון". מרכזי הסעד, החינוך והרפואה מספקים לבני שכבות אלה שירותים מוזלים – או אף בחינם – בתוך אווירה "אסלאמית" של צדק חברתי ושל ערבות הדדית. בדרך זו מתווים נאמני הדת תמונת מציאות אלטרנטיבית, המצטיירת בעיני התושבים ברובעי העוני כנכונה ואפשרית. הצירוף של הצגת מציאות אפשרית שונה עם הטפה שאינה חורגת מהשפה הבסיסית והמובנת להמונים די בו, כנראה, כדי לאפשר לפונדמנטליסטים להתחבר לבני שכבות המצוקה, להצמיח אהדה בקרבם ואף לגייס

ח"ר איראני

בעל כורחו הוא נאלץ להתעמת עם אתגרים אינטלקטואליים המאיימים לערער את עיקרי אמונתו ואת תפיסת שלמותו של האסלאם; עם פיתויים יצריים המאיימים על אורחות חייו ועל ערכיו ה"נאותים"; עם תהליכי התמערבות בקרב אחיו ועם הנחיתות הכואבת של הציוויליזציה האסלאמית נוכח עוצמת כוחו וקדמתו של "האימפריאליזם הכופר". כל אלה גם ממחישים בפניו את העובדה, שסיכוייו לממש את ייעודו בחיים – להכריע את ה"כופרים" ולהשליט את "דבר אללה עלי אדמות" – שואפים לאפס. תחושת חוסר המתאם והעדר העקיבות בין אמונותיו ודעותיו לבין ההתנהגויות והמעשים בסביבתו (ולעיתים גם שלו עצמו מכורח המציאות הכפויה עליו) יוצרת אצלו את מה שמגדירה הפסיכולוגיה החברתית כ"דיסוננס קוגניטיבי". אי הנוחות הנובעת ממצב הכרתי-נפשי זה מופיעה הן במישור האישי והן במישור הקולקטיבי-תרבותי, והיא שיוצרת את הדחפים לפעול לחיסולה ולביטול מצב הדיסוננס. בשל דבקותו העמוקה ב"אמת" של האמונה, הדרך שנותרת בפניו היא לפעול לשינוי המציאות והסביבה, כך שתשתלבנה בהתאמה מירבית עם "האמת" שבמבנה עולמו השלם. שינוי המציאות הוא יעד קשה להשגה: יש צורך במהפכה תרבותית, שתשיב את המסלמים אל "דרך הישר"; בהפיכת השריעה לקוד העיקרי הקובע את החוק, הערכים והנורמות בכל תחומי החיים; בכינון המדינה האסלאמית ובמלחמה ב"כופרים" כדי להשית עליהם את שלטון האסלאם.

היהודים וישראל

חוט ארוך ונפתל, אך ברור, מקשר בין הנכונות של צעירים מסלמים לבצע פיגועי התאבדות במטרה לקפח את חייהם של יהודים רבים ככל האפשר, לבין ימי התגבשותן של תפיסות היסוד המדיניות והמשפטיות של האסלאם בראשיתו. דגם היחס ליהודים (כמו גם לנוצרים ולבני אמונות אחרות), שעיצבו הנביא והחליפים הראשונים מאז המאה ה-7, כמו גם השראתם של פסוקי קוראן מסוימים, עומדים מאז ועד היום ביסוד התפיסה והנוהג באסלאם לגבי היחס כלפי הלא מסלמים. תפיסה זו היא חלק בלתי נפרד מהתפיסה הכוללת של הג'האד והשלטת שלטון האסלאם בעולם. בקצרה, היהודים והנוצרים אינם נדרשים להמיר את דתם תחת שלטון האסלאם בשל אמונתם המונותיאיסטית, אך הם נועדו לחיות במעמד נחות כ"בני חסות". הם מורשים לשמר את פולחנם וזכאים ליהנות מ"סובלנות" ומהגנה תמורת תשלום מיסים מיוחדים, הגבלת זכויותיהם ונשיאת סמלים משפילים, המפגינים את נחיתותם ומבדילים אותם מבני עדת המאמינים השלטת.

המציאות הנוכחית היא איפוא הפוכה ובלתי מתקבלת על הדעת: "עדת" היהודים מתקיימת כקיבוץ עצמאי ושווה זכויות במדינה ריבונית – מדינה שקמה על אדמת שלל אשר נכבשה במלחמת ג'האד ואוסלמה בימי העבר המפוארים. יתר על כן, תחת שלטונה של ישראל

חיים ערבים מסלמים כעדה מדוכאת ומשוללת זכויות, הנאבקת על עצמאותה. בעיני נאמני האסלאם זו לא רק טרגדיה היסטורית, אלא בראש ובראשונה אנומליה: הפרה בוטה של טבע היקום וחוקי הבריאה, כפי שהם משתקפים בקוסמולוגיה האסלאמית, ואמיתותה היא זו שעומדת כאן בפני מבחן חמור. כמו כל היפוך מציאויות גם מציאות זו ב"פלטטין" מתנגשת בעוצמה רבה ב"אמת" של האמונה ויוצרת דיסוננס מכאיב ומציק במיוחד בתודעתם של האדוקים ביותר. דיסוננס זה הוא שדוחף אותם לנקוט כלפיה גישה רדיקלית. ומי מביניהם שהפכו את אמונתם הדתית לאידיאולוגיה פוליטית נרתמים למאמץ להביא לשינוי המציאות, שהיא מבחינתם בלתי אפשרית ובלתי נסבלת. הפלטטינים שבהם, אשר התארגנו במסגרות כמו החמאס או הג'האד האסלאמי (וגם האיראנים, פונדמנטליסטים מצרים, שיעים לבנונים ואחרים) נוקטים כל דרך – בעיקר צבאית – בניסיון להצית פתיל, אשר יוביל לטרפוד התהליכים הפועלים לקיבועה של מציאות זו, כמו ההכרה בישראל וההשלמה עם קיומה. עד אז הם נעזרים ב"תעצומות נפש" שמקנה האסלאם, כמו ה"סבלנות המהפכנית" או ה"ביטחון באל". כאשר להשקפת עולם טוטאלית זו חוברת ההכרה, כי הולך ונסתם הגולל על האפשרות ליצור מציאות חדשה התואמת אותה, גובר האילוץ – וכך גם הנכונות – להביא לדחיקת הקץ על-ידי "עליית מדרגות" והקצנה בכל הקשור לשיטות הפעולה ולעוצמת חומרתן. לפופולריות, לדימוי החיצוני ולשיקולים "ארציים" אחרים אין במקרה זה כל תפקיד שיכול למתן או לבלום את הנחרצות הפונדמנטליסטית. על פי הרציונל הייחודי הזה, יש ל"מסלם האמיתי" תפקיד ושליחות בעולם הזה כ"מיופה כוחו של אללה עלי אדמות", ובעניין זה אין לו חופש בחירה. המאמין האדוק, אם לא מתאפשר לו לבצע שליחות זו בחייו, עשוי להגיע כדי נכונות לבצעה באמצעות מותו. במקרה זה אין המעשה בחזקת מעשה התאבדות האסור באסלאם (אנתאר), כי אם "מות קדושים" (אסתשהאד). ממילא החיים הם רק מסדרון לחיי נצח, והגמול המובטח לשהיד הינו עדיף עשרת מונים על פני כל גמול או הישג אחר, שהוא יכול לצפות להם בחייו.

